

УКРАЇНСЬКА СОЦІОЛОГІЯ. НОВЕ ПРОЧИТАННЯ ДЖЕРЕЛ

УДК 316.244

ГЕНЕЗА СОЦІОЛОГІЧНИХ ПОГЛЯДІВ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Т. Д. Лапан

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська 1, Львів, 79000, Україна,
tetianalap@yahoo.com*

Для того, щоб українська соціологія могла ввійти в русло розвитку сучасної світової соціології, має поглиблюватися, один з декількох напрямів власних досліджень¹. У першу чергу, має відбутися перевідкриття української соціологічної спадщини. Отже, ми б хотіли запровадити у “Віснику Львівського університету. Серія соціологічна” рубрику під назвою “Українська соціологія. Нове прочитання джерел”. Розпочнемо цю рубрику з праці “Початки громадянства (генетична соціологія)” М. Грушевського, оскільки сам текст твору не перевидавався з 1921 р. і лише недавно став доступним для науковців і зацікавлених темою осіб. Перевидання творчої спадщини українських соціологів також є актуальним і для викладачів учбових закладів, які викладають базовий нормативний курс з “Української соціології”.

Ключові слова: історична соціологія, історія української соціології, генетична соціологія

Без сумніву, досягнення українських соціологів XIX – поч. XX ст. полягало в обґрунтуванні унікальних та багатоманітних теоретико-методологічних підходів, які поєднали передові досягнення світової науки з аналізом української національно-

© Лапан Т. Д., 2010

¹ Див. статтю С. А. Кравченко “Возрождение социологической теоретической мысли в России: проблемы и достижения”. – (Социологические исследования – далі СОЦИС). – 2008. – № 6. – С. 124–130. Автор стверджує, що російська теоретична соціологія “йде в ногу” зі світовим розвитком соціології, дотримуючись 7 ключових напрямів. Один із напрямів – це перевідкриття теоретичної соціології в Росії. Цей дослідницький напрям є надзвичайно актуальним і для соціології в Україні, оскільки через попередні досягнення ми краще розуміємо самотутні риси нашого суспільства, особливості менталітету українців, що дуже важливо при дослідженні сучасної України. Це ще раз вказує на актуальність перевидання української соціологічної спадщини.

культурної специфіки. Відзначимо, хоча б генетичну соціологію М. Грушевського, динамічну соціологію М. Шаповала, багатфакторний підхід М. Ковалевського¹.

Як відзначав М. Фуко, кожній історичній епосі властива своя “епістема”, під якою розуміють загальну, характерну для конкретного історичного періоду систему мислення, наукового теоретизування. Як нам видається, у рамках “епістеми” українськими мислителями вказаної доби досить успішно творилися різні теоретичні підходи, які відповідали світовим стандартам соціологічної методології².

Розвиток соціологічної думки в Україні став синтезом двох тенденцій, що визначали особливість її формування, – універсального й національного. Універсальне, загальнонаукове виявлялось у поширенні, аналізі й розвитку передових на ті часи соціологічних теорій, методів дослідження, ідей. Національною ж особливістю розвитку соціології на терені України був її тісний зв’язок із соціально-політичним життям, національно-визвольним рухом, поєднання з творчою спадщиною визначних вчених і громадських діячів. Це визначало як загальнонаукові риси праць українських мислителів, так і певну специфічність їхніх підходів до вивчення соціальної реальності та використання соціологічних знань [12, с. 200].

Такий стан речей був пов’язаний з визначальною рисою соціологічної думки в Україні кінця XIX – поч. XX ст. тісним взаємозв’язком із суспільно-політичними проблемами, завданнями утвердження національної державності, боротьбою за незалежність, за національно-культурне відродження. Тобто, специфічною ознакою вітчизняної соціології було її самовизначення як одного з засобів державотворення, розвитку національної самосвідомості. Перші українські соціологи були, передусім, громадськими діячами, а вже потім – науковцями [12, с. 201].

У колі представників української науки, час активної діяльності яких припадає на перші десятиліття XX ст., особливе місце посідає М. Грушевський.

¹ Учені, які вивчають особливості української соціологічної думки з кінця XIX ст. відзначають, що тодішні дослідження характеризуються трансформацією концепцій О. Конта, Г. Спенсера та ін. європейських основоположників соціологічної науки, виявляють обмаль критичного ставлення до надбань цих вчених, не є в достатній мірі направлені на вироблення власних соціологічних теорій, хоча окремі оригінальні ідеї вони все ж таки, вони висловлювали. Щонайменше, дивним видається той факт, що більшість робіт сучасних українських науковців з історії української соціології побудовані лише на критичному матеріалі, і аж ніяк не на аналізі творів самих авторів. Зробивши аналіз опублікованих матеріалів, з тематики присвяченої М. Грушевському як соціологу, ми прийшли до висновку, що основний твір з соціологічної проблематики М. Грушевського “Початки громадянства (генетична соціологія)” більшість науковців так і не читали, оскільки на нього не посилається. Ця проблема стосується не лише соціологічної творчості М. Грушевського, але й більшості українських мислителів к. XIX – поч. XX с. Пригадуються слова Т. Парсонса, які він висловив про творчість Г. Спенсера “хто зараз читає Спенсера?” Переформульовуючи можна сказати, “хто зараз читає М. Грушевського?”

² Якщо сьогодні ми стверджуємо про недостатнє критичне осмислення концепцій класиків українськими авторами-сучасниками, то чи ж не таку саму аналогію ми маємо в сучасній українській соціології?

М. С. Грушевський не без підстав вважається однією з доволі трагічних постатей нашої історії першої третини ХХ ст. М. Грушевський став свідком руйнації Української Народної Республіки, до виникнення якої мав безпосереднє відношення. Засновник цілої наукової школи, він став свідком її розгрому. Автор близько двох тисяч наукових публікацій з проблем історії, літературознавства, культури, освіти, соціології¹ він пережив знищення багатьох з них. Досягши світового визнання своєю діяльністю на ниві науки і культури, він умирав, зраджений багатьма учнями і помічниками, у передчутті репресій, які чекали на доньку² та інших близьких.

Визнаючи спрямування своїх наукових інтересів, М. Грушевський писав: “Історія і література – людське жите і його відбите в словесній творчості – однаково зробились предметом моїх інтересів” [3, с. 239]. Саме до цих сфер знання належить переважна більшість його творів, з-поміж яких чи не найзначніші – фундаментальна дев’ятитомна “Історія України-Руси” та шеститомна “Історія української літератури”³. Велике значення має й розробка М. Грушевським проблем соціології у його праці “Початки громадянства (генетична соціологія)”. Як писав сам М. Грушевський “Певна психічна неурівноваженість в моїй вдачі, ся прикмета, що я в кожній хвилі, в кожній стадії мого життя мушу мати перед собою якусь мету, котрій мушу віддатись ціло і без останку, доводячи свої сили до крайнього напруження, до самозабуття, і тільки тоді чую себе нормально, коли можу без перешкоди віддаватися досягненню свого завдання” [1, с. 126]. Визнання М. Грушевського у минулому і його актуальність сьогодні – це наслідок надзвичайно інтенсивної і клопіткої праці у різних наукових ділянках.

Соціологічному напрямку присвячено дослідження “Початки громадянства (генетична соціологія)”. Автор відзначає, що “саме тепер, більш ніж коли небудь, не

¹ Тут проситься аналогія з представниками класичної німецької (М. Вебер), французької (Е. Дюркгайм), італійської соціології (В. Парето), яких характеризують як людей з “енциклопедичним складом розуму”. Дослідницькі напрями розроблені цими авторами, у тому числі і М. Грушевським, не обмежується якоюсь одною науковою ділянкою.

² Дочка М. С. Грушевського – К. М. Грушевська (21.06.1900-30.03.1943) – етносоціолог, фольклорист, етнограф, культуролог, секретар Українського соціологічного інституту у Відні (1919-24), керівник Кабінету примітивної культури ВУАН (1925-30), редактор часопису “Первісне громадянство і його пережитки в Україні” (1926-30), дійсний член НТШ у Львові (з 1927). Вивчала соціологію в Женеві, знала багато європейських мов. Особливо добрі наукові зв’язки підтримувала з французькою школою соціології. Заняття історією, етнографією, первісною культурою, соціологією визначило коло її зацікавлень, профіль наукових пошуків. Формування К. Грушевської як науковця відбувалося на міцному підмурівку наполегливих студій, на доброму знанні іноземних мов, усебічному вивченні “в оригіналі” європейської та світової культури, воно шліфувалося на знайомстві з найновішими методиками соціологічної науки. Праці К. Грушевської “Примітивні оповідання, казки та байки Африки та Америки”, “Спроба соціологічного пояснення української казки”, “Соціологія старовини”, до сьогодні не відомі широкому колові читачів 10 липня 1938 р. органи НКВС арештували її у Києві. За документами КДБ померла вона 30 березня 1943 р. в Темлазі, поховано її в Новосибірську.

³ Катерина Грушевська перед арештом ще встигає підготувати до видання 10 том “Історії України-Руси” та 6 том “Історії української літератури” М. Грушевського.

тільки в нашій письменстві, але і в великих світових літературах відчуваєть ся потреба в книгах, які можливо безсторонно і об'єктивно, а при тім в формі якомога коротшій і приступнійшій знайомили б широкі круги громадянства з основними питаннями розвою людського громадського життя – тим що в науці зветь ся “генетичною соціологією” [5, с. 5].

Праця М. Грушевського “Початки громадянства (генетична соціологія)” – це лекції, прочитані протягом 1920–1921 рр. в Українськiм соціологічнiм інституті. Як стверджує сам автор “...причина, котра понудила й мене з рiзних давно задуманих курсів перед усім узятися до сього курсу про початки суспільного життя, в тій великій кризі, котру переживаємо ми та переживає весь світ, [була наступною] коли паде старе і в тяжких муках і зусиллях родить ся нове – котрого образу і вигляду людство ще не може відгадати, – більш ніж коли небудь, кажу, культурна людина відчуває потребу вияснити собі ті дороги, котрими людство прийшло до нинішніх форм громадського життя, і ті що лежать перед ним. В ту пору коли одні пророчать повну руїну, цілковите зникання не тільки теперішніх форм політики й економіки, але й культури, соціального ладу, всього дотеперішнього укладу життя, – а другі, навпаки, розпучливо чіпляють ся за сі форми життя та силкують ся, так-би сказати – замовити їх, зачарувати й охоронити від злих духів руїни, проголошуючи сі форми чимсь святим, не дотикальним, незмінним, що мусить існувати як вічна приналежність і прикмета людського життя, – в такий момент, дійсно, особливо цінно і корисно для кожної свідомої людини завдати собі труду познайомити ся з історією розвою тих форм, тих первооснов соціального, політичного і культурного укладу, на яких він спираєть ся” [5, с. 5].

Як зазначає М. Грушевський, написаний текст ще вимагав подальшої клопіткої роботи, “але в теперішніх умовах небезпечно відкладати публікацію того, що може бути опубліковане...” [5, с. 1].

Завдання книги М. Грушевський бачить у відродженні інтересу до соціології. Цікавим видаєть ся пояснення автором сучасної для нього доби. “Доба, котру переживаємо, стоїть під знаком реакції против індивідуалізму і клясовости новішого “цівілізованого ладу” та повороту до колективізму і солідарности. Стоїмо, очевидно, перед одним з тих великих переломів в провідних мотивах людства, котрі воно не раз переживало. Все ясніше се стає міні всякий раз, коли від біжучих фактів перехожу до студій соціальної еволюції в минулому. Все більш укріплюю ся в переконанні про рішаючу ролю в вічних змінах людського життя сеї неустанної конкуренції індивідуалістичних і колективістичних тенденцій і періодичного чергування переваги то одних то других. В результаті моїх зайнять і міркувань се чергування міні уявляєть ся як основа того ритму соціальної еволюції, котрий розсліджує соціологія і всі соціальні науки разом з нею. Се й лягло провідною ідеєю сеї праці в її останнім обробленню. Вона ставить своїм завданєм висвітлити процес переходу людського життя до організованого колективу – родовоплемінного, розклад цього колективу під натиском індивідуалістичних тенденцій, які проводять до клясового устрою, на котрім виросло соціальне жите “цівілізованої доби”, і переход до сеї стадії суспільного життя” [5, с. 4].

Провідне спрямування методологічної позиції М. Грушевського, що, зрештою, визначає характер його концепції, зумовлювалось прихильністю вченого до історико-

соціологічного методу. Метод цей у європейській соціологічній думці був розроблений Е. Дюркгаймом, М. Вебером, Л. Леві-Брюлем [4, с. 253–332]. Генетично він виникає на ґрунті ідей позитивізму О. Конта та Г. Спенсера, з теорією яких М. Грушевський був знайомий ще з часів навчання у Київському університеті. Як зазначає О. Пріцак у статті “Історіософія Михайла Грушевського”, “ми не маємо, на жаль, списку приватної лектури М. Грушевського, але можемо сміливо припустити, що це були у першу чергу Бокль, Конт та Спенсер, самозрозуміла лектура кожного адепта історії в імперії другої половини 19 ст.” [6, с. XLVIII]. О. Пріцак стверджує, що ідеї географічного фактора для розвитку цивілізації людини, а також використання економічної статистики мають своїм джерелом ідеї Г. Бокля, які використав для подальшого розпрацювання М. Грушевський. Безперечно, що М. Грушевський був знайомий з концепцією трьох стадій історичного розвитку О. Конта (праці Конта, як і критика його концепції, видавалися і перевидувалися у Російській імперії). Великий десяти томний курс “Системи синтетичної філософії” Г. Спенсера, користувався великим визнанням у Російській імперії. Праця також була перекладена російською мовою. Органічний розвиток суспільного процесу та його закон еволюції, де індивіди є лише продуктом, залишилися назавжди провідними ідеями М. Грушевського.

Цікавим для дослідників історії української соціології є знайомство М. Грушевського з новим науковим напрямом, який був поширений і “модний” у тогочасній Європі, і який лише “стукав у двері” Російської імперії. З “Автобіографії” М. Грушевського стає зрозумілим, що він був “розчарований рівнем викладання у Київському університеті, бо за його словами “виклади не багато могли дати”, тому він шукає додаткові приватні курси і лекції, які його цікавили. Так, М. Грушевський пише, що “на розвій мого наукового світогляду й інтересів мали [вплив] особливо курси й праці з сфери суспільної економії, економічної історії, археології, державного права й історії права” [6, с. LI]. О. Пріцак вважає, що під “суспільною економією” М. Грушевського треба розуміти його перше зацікавлення соціологією, “очевидно, в 1886-1890 рр. він тільки виражав тугу за такою неточно ще ним окресленою наукою” [6, с. LI].

Без сумніву, ще глибше і детально знайомиться М. Грушевський з новою наукою під час перебування у Парижі. На початку 1903 р. М. Грушевський отримав запрошення від керівництва “Російської високої школи суспільних наук в Парижі” прочитати там *курс української історії* (курсив наш. – Т. Л.). Російська вища школа у Парижі була заснована М. Ковалевським, вченим світової слави у різних наукових ділянках¹. Отже, перебування у Парижі, а також наукові відкриття в Лондоні, Лейпцигу та Берліні мали переломне значення у творчості М. Грушевського. За твердженням О. Пріцака “соціологія стала відтепер пасією М. Грушевського” [6, с. LIX]. В основі нової методологічної позиції М. Грушевського, яка сформувалася під впливом тогочасної західної соціології, був системний підхід, що вимагав враховувати біологічний, економічний і передусім психічний чинник у житті суспільства.

¹ М. Драгоманов високо оцінював творчий доробок М. Ковалевського, але також писав про нього “Українець з роду, але не українофіл”.

З березня 1917 до квітня 1918 р. М. Грушевський вів активну політичну діяльність як голова Центральної Ради. Після гетьманського перевороту розпочинається емігрантський період у житті вченого. У Празі, Берліні, Женеві, Парижі, Відні та інших місцях він займається інтенсивною науковою діяльністю, працює над організацією Українського соціологічного інституту, що, за його задумом, мав би взяти на себе функцію центру українських наукових сил. У 1919 р. М. Грушевський заснував у Відні “Український соціологічний інститут”, який діяв до 1924 р., до часу його переїзду до Києва¹. У Відні на базі його лекцій була надрукована книга, яка мала стати початком у розумінні процесів еволюції суспільства в Україні. Уривки твору ми пропонуємо для уваги читачів.

1. *Грушевський М.* Спомини / Видав С. Білокінь. – К., 1988. – 12. – С. 116–139.
2. *Винар Л.* Автобіографія Михайла Грушевського з 1906 і 1926 років як джерело до вивчення його життя і творчості / Л. Винар. – Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен, 1974. – 185 с.
3. *Горський В. С.* Історія української філософії : курс лекцій / В. С. Горський. – К. : Наукова думка, 1997. – 285 с.
4. *Гофман А. Б.* Классическое и современное: Этюды по истории и теории социологии / А. Б. Гофман. – М. : Наука, 2003. – 783 с.
5. *Грушевський М. С.* Початки громадянства (генетична соціологія) / М. С. Грушевський. – Відень, 1921 р. – 328 с.
6. *Грушевський М. С.* Історія України-Руси : В 11 т., 12 кн. / редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. / М. С. Грушевський. – К. : Наук. думка, 1991 – (Пам’ятки іст. думки України). – 1994. – Т. 1. – 736 с.
7. *Кравченко С. А.* Возрождение социологической теоретической мысли в России: проблемы и достижения / С. А. Кравченко // СОЦИС. – 2008. – № 6. – С. 124–130.
8. Соціологія. Посібник / за ред. В. Городяненка. – К. : Академія, 1999. – 384 с.
9. *Ульяновський В. І.* Чому не було створено “празької історичної школи” М.Грушевського? / В. І. Ульяновський // Український історик. – 2002. – № 1–4. – С. 34–48.
10. *Ульяновський В. І.* Проекти українського соціологічного інституту М. С. Грушевського / В. І. Ульяновський // Філософська і соціологічна думка. – 1992. – № 7. – С. 109–123.
11. *Черниш Н. Й.* Соціологія : підручник за рейтингово-модульною системою навчання. / Н. Й. Черниш. – 5-те вид., перероб. і доп. – К. : Знання, 2009. – 468 с.
12. *Шостак І. В.* Внесок Михайла Грушевського у становлення української соціологічної науки / І. В. Шостак // Наукові записки. Історичні науки. – Вип. 8. – Острог, 2007. – С. 200–220.

¹ Про перипетії із створенням Українського соціологічного інституту йдеться у статтях В. Ульяновського.

ГЕНЕЗИС СОЦИОЛОГИЧЕСКИХ ВЗГЛЯДОВ МИХАИЛА ГРУШЕВСКОГО

Т.Д. Лапан

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
ул. Университетская, 1, Львов, 79000, Украина
tetianalap@yahoo.com*

Для того, чтобы украинская социология могла отвечать развитию современной мировой социологии, должен осуществляться один из нескольких направлений собственных исследований. В первую очередь, должно произойти переоткрытие украинского социологического наследия. Поэтому мы хотим внедрить в “Вестнике Львовского университета. Серия социологическая” рубрику под названием “Украинская социология. Новое прочтение источников”. Начнем эту рубрику с “Початків громадянства (генти́чна соціоло́гія)” М. Грушевського, так как сам текст не переиздавался с 1921 г. и лишь недавно стал доступным для научных сотрудников и заинтересованных темой лиц. Переиздание творческого наследия украинских социологов также актуально для преподавателей высших учебных заведений, преподающих курс “Украинская социология”.

Ключевые слова: историческая социология, история украинской социологии, генетическая социология.

THE GENESIS OF THE SOCIOLOGICAL IDEAS OF M. HRUSHEVSKY

T.D. Lapan

*Ivan Franko University of L'viv,
Universytetska str., 1, Lviv, 79000, Ukraine,
tetianalap@yahoo.com*

In order that Ukrainian sociology could enter into the mainstream of the development of modern world sociology, one of the few directions of own researches must be carried out. First of all, the reintroduction of the Ukrainian sociological heritage is important. With the publication of M. Hrushevsky “Beginings of civicness (genetical sociology)” we would like to begin the series of materials on “Sociology in Ukraine. Returning to sources”. The article, proposed for our readers attention, for the last time was published in 1921 and only recently became available for scholars and general public interested in history of Ukrainian sociology. The partial reprinting of the sociological heritage of the Ukrainian sociologists from early XX century has great value for the teachers of educational establishments, which teach a base normative course on “Ukrainian sociology”.

Key words: historical sociology, history of Ukrainian sociology, genetic sociology.

*Стаття надійшла до редколегії 08.05.2010
Прийнята до друку 11.06.2010*